

"झोपडपट्ट्यांमधील मानवी आरोग्य - एक भौगोलीक अभ्यास"

(संदर्भ :- पाचोरा ता. पाचोरा जि. जळगांव)

प्रा. दिपक सुरेश हिरे

(एम.ए. एम.एड. भूगोल) जवाहर हायस्कूल व कनिष्ठ महाविद्यालय, गिरड, ता. भडगांव जि. जळगांव.

प्रस्तावना :-

झोपडपट्ट्या हया शहराला लागलेली किड आहे. प्रत्येक शहरामध्ये लोहमार्ग, रस्ते वाहतुक मार्ग, औद्योगिक परिसरात, शहरातील बाग बगीचे, बस स्थानक, नदी, नाले इ. यांच्या सभोवताली सर्व परिसरात झोपडपट्ट्या स्थापन झालेल्या आहेत. शहराच्या जवळपास 10-15% लोकसंख्या या भागात वास्तव्य करते आहे. त्यांना राहण्याच्या जागेची कमतरता, रस्त्यांची कमतरता, दाटीवाटीची घरे, कुटुंबनियोजनाचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव, दारिद्र्य, आर्थिक स्थिती कमकुवत, व्यसनांचे वाढते प्रमाण, अस्वच्छता, शौचालयाच्या अपुऱ्या सुविधा, अस्वच्छ पाणीपुरवठा, व अन्य विविध समस्या आहेत. ज्या समस्यांचा परिणाम अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्षरित्या मानवी आरोग्यावर होत आहे. ज्यामुळे तेथील परिसर अस्वच्छ झाल्यामुळे तेथे विविध रोगजंतुंची निर्मिती होत आहे. व इतर अनेक कारणांमुळे तेथील वातावरण प्रदुषित होत आहे. त्यामुळे त्याचा परिणाम येथील मानवी आरोग्यावर होवून त्यांना विविध आजार व रोग होत आहेत. या आजार व रोगांमुळे संभवी काहींचा मृत्युसुद्धा झालेला आहे. त्यामुळे संबंधीत शोध निबंधातून जळगाव जिल्ह्यातील पाचोरा शहरात असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांमधील मानवी आरोग्यसंबंधी समस्यांचा शोध घेण्यांत आला आहे.

● शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

- 1) झोपडपट्ट्यांमधील प्राथमिक समस्यांचा शोध घेणे.
- 2) झोपडपट्ट्यांमधील आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेणे.
- 3) झोपडपट्ट्यांमधील वैद्यकीय सेवांचा व विविध आजारांचा आढावा घेणे.
- 4) झोपडपट्ट्यांमधील विविध समस्यांवर उपाय सुचविणे.

● संशोधन परीकल्पना :-

झोपडपट्ट्यांमध्ये विविध प्रकारच्या समस्या असून त्यांचा तेथील भौगोलीक पर्यावरणावर व मानवी आरोग्यावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पारीणाम होत आहे.

● संशोधनाची व्याप्ती :-

संशोधनासाठी निवडलेल्या समस्या हया पुर्णतः वर्तमानकाळातील आहेत. प्रस्तुत संशोधन जळगाव जिल्ह्यातील पाचोरा शहरातील (ता. पाचोरा) निवडक पाच झोपडपट्ट्यापुरतेच मर्यादित आहे. त्यासाठी सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यांत आला आहे.

● संशोधन कार्यपध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने झोपडपट्ट्यांमध्ये असणाऱ्या लोकांना कोणकोणत्या समस्या भेडसावतात. व त्यांच्या आरोग्यावर कसा परिणाम होत आहे. ज्यामुळे त्यांना कोणकोणते आजार झालेले आहेत. याबाबतची माहिती सर्वेक्षण व प्रत्यक्ष मुलाखतीच्या सहाय्याने गोळा करण्यांत आली आहे. व त्या माहितीच्या आधारे विश्लेषण करण्यांत आले आहे.

● झोपडपट्ट्यांमधील समस्या :-

1) झोपडपट्ट्यांमधील प्राथमिक समस्या :-

सर्वेक्षण क्षेत्र पाचोरा शहरातील झोपडपट्ट्या हया लोहमार्ग, रस्ता, औद्योगिक परिसर, नदीकाठी वसलेल्या आहेत. त्या झोपडपट्ट्यांच्या प्रत्यक्ष सर्वेक्षणात लक्षात आले की, त्यांच्या प्राथमिक गरजा देखील पूर्ण होत नाहीत. त्यामध्ये आहारातील अन्नाची गरज, अंगावरील कपडे, राहण्याची व्यवस्था, आरोग्याच्या सेवा सुविधा, तांत्रिक घटक इ. सर्व घटक त्यांच्या दैनंदिन जिवनात बऱ्यास इ झोपडपट्टीतील राहणाऱ्यांकडे कमी प्रमाणात आहेत. त्यांच्या दैनंदिन आहारामध्ये विविध अन्नधान्य, फळे, मांस, मांसळी, हिरव्या, पालेभाज्या, विविध दाळी, इ. अन्नघटकांचे प्रमाण कमी आहे. ज्यामुळे त्यापासून मिळणारे जिवनसत्व व पोषणतत्वे यांचे प्रमाण कमी होत जावून त्यांना सकस आहार मिळत नाही. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत आहे. राहण्यासाठी असलेली घरे ही अगदी जवळजवळ असल्यामुळे मोकळी हवेची कमतरता भासते. कुटुंब नियोजनाचा अभाव असल्यामुळे कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या 8 ते 12 च्या दरम्यान आहे. व ते कमी जागेत वास्तव्य करतात. त्याच बरोबर त्यांच्या नित्यक्रमाधील घटकांमध्ये असणाऱ्या वैयक्तिक स्वच्छतेपासून ते त्यांच्या परिसरातील स्वच्छतेपर्यंत कमतरता आहे. घरातील आंघोळीचे पाणी, कपडे धुण्याचे, स्वयंपाकघरातील पाणी

हे सर्व त्यांच्याच परिसरात सोडले जाते. तसेच घरातील केरकचरा सभोवतालच्या परिसरात टाकला जातो. त्यामुळे तेथे टाकलेल्या वस्तु सडतात, कुजतात व त्या वस्तु डुकरांच्या , कुत्र्यांच्या ,व पाळीव प्राण्यांच्या साह्याने परिसरात पसरतात. इ. सर्व कारणांमुळे वातावरणात दुर्गंधी पसरून वातावरण दुषित होत आहे. रोगजंतू, किटके, डांस व माशांची निर्मीती होऊन विविध आजार व रोग यांचे प्रमाण वाढत आहे. पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा हा स्थानिक प्रशासनाच्या मार्फत केला जातो. परंतू पाणी साठवण्याची पूर्ण सोय त्यांच्याकडे उपलब्ध नसल्यामुळे ते उघड्यावर पाणी साठवतात. व त्या पाण्याच्या सेवनाने त्यांना विविध आजार व रोग झालेले आहेत.

विशेषतः शहरी भागातील झोपडपट्ट्यांमध्ये स्थानिक प्रशासनामार्फत शौचालयाची व्यवस्था केलेली असून सुध्दा त्या शौचालयांची व्यवस्थित देखभाल न झाल्यामुळे तेथील लोक उघड्यावर शौचालयास बसतात. त्यामुळे हवा, पाणी, सभोवतालचा परिसर दुषित होवून त्याचा परिणाम येथील झोपडपट्ट्यांमधील व परिसरातील मानवी आरोग्यावर होत आहे.

वरील मानवाच्या प्राथमिक गरजांशी संबंधीत समस्या आहेत. ज्या समस्यांचा परिणाम हा येथील भौगोलिक पर्यावरणावर झालेला आहे. ज्यामुळे त्याचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम येथील मानवी आरोग्यावर होवून विविध आजार व रोग झालेले आहेत.

2) झोपडपट्ट्यांमधील आर्थिक स्थिती :-

झोपडपट्ट्यांमधील असणाऱ्या लोकांची आर्थिक स्थिती सर्वसाधारण स्वरूपाची आहे. येथील लोकांचा व्यवसाय हा मजूरी, बेगारी, लहान मोठे व्यवसाय, नोकरी करणारे इ.स्वरूपात आहेत. त्यांना आर्थिक मोबदला अत्यंत अल्पशा प्रमाणात मिळतो.त्यामध्ये मजूरी करणाऱ्यांना दैनंदिन 100-200 रुपये, बेगारी 100- 150 रुपये, लहान मोठे व्यवसाय करणारे 100-300 रुपये व खाजगी नोकरी करणाऱ्यांना 100-400 रुपये प्रमाणे आर्थिक मोबदला मिळतो. कुटुंबातील एक किंवा दोन व्यक्ती कामे करतात. लहान बालके, महिला, वृद्ध व्यक्ती कोणतेही काम करीत नाहीत. ज्यामुळे मुख्य व्यक्तीवर कुटुंबाचा भार पडतो. आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्यामुळे योग्य सकस आहार त्यांना घेणे शक्य होत नाही. परिणाम स्वरूप त्यांचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत जावून त्यांना विविध आजार व रोग झालेले आहेत.

3) झोपडपट्ट्यांमधील साक्षरता :-

शिक्षण प्रक्रियेमुळे व्यक्ती आपली प्रगती साधत असतो. परंतू झोपडपट्ट्यांमधील शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेतल्यावर साक्षरतेचे प्रमाण हे अल्प स्वरूपात असलेले दिसते . सद्यस्थितीत मुलींना 8 वी पर्यंत मोफत शिक्षण असतांना मुलींचे , महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी प्रमाणात आहे. पुरुषांमध्ये 10 वी पर्यंतचे शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या थोड्याफार प्रमाणात आहे. इतरत्र निरक्षरतेचे प्रमाण वृद्ध महिला, पुरुषांमध्ये आढळले. साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्यामुळे उच्च विभुसीत नोकऱ्या, सरकारी नोकऱ्या त्यांना मिळत नाहीत. तसेच विविध शासकिय सेवा, कुटुंबव्यवस्था, कुटुंबनियोजन, आरोग्यविषयक, आहारविषयक जाणीव, रोग्यांची निर्मीती, उपचार या संबंधी प्रतिरोध या गोष्टींना ते प्राधान्य देत नाहीत. याकडे ते दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष परीणाम पर्यावरणावर, पर्यावरणातील मानवाव्यतिरीक्त सजिव प्राण्यांवर, मानवी व आरोग्यावर होत आहे.

4) झोपडपट्ट्यांमधील वैद्यकिय सेवा :-

झोपडपट्ट्या हया शहरी परिसरात किंवा मध्यभागी असल्यामुळे त्यांना वैद्यकीय सेवा उपलब्ध आहे. परंतू त्या वैद्यकिय सेवेचा फायदा होत नाही. त्यामागील कारण म्हणजे त्यांची आर्थिक स्थिती कमकुवत, निरक्षरता, मोफत वैद्यकिय सेवांचा अभाव महत्वाच्या अतिदक्षता असणाऱ्या सेवांचा अभाव, औषधांच्या वाढत्या किमती इ. गोष्टींमुळे त्यांना त्याचा लाभ घेता येत नाही.

प्रत्यक्षात झोपडपट्ट्यांमध्ये वैद्यकिय सेवांची कमतरता आहे. उच्चभु शिक्षीत तज्ञ डॉक्टर, हॉस्पीटल्स, मेडीकल्स, क्रिटीकल केअर सेंटर्स, रक्तपेढ्या, ॲम्बुलन्स व इतर वैद्यकिय सेवांची कमतरता येथील झोपडपट्ट्यांमध्ये आहे. त्यामुळे त्यांना झालेल्या आजारांवर व रोगांवर लवकर उपचार केले जात नाहीत. परिणामतः रोग गंभीर होत जातात व त्यामुळे अनेकदा मृत्यु देखील संभवतो.

5) झोपडपट्ट्यांमधील विविध आजारांचा आढावा :-

प्रस्तुत संशोधनात प्रत्यक्ष सर्वेक्षणाच्या व मुलाखतीच्या सहाय्याने 50 कुटुंबाचे सर्वेक्षण करण्यांत आहे. प्रत्यक्ष कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीचा, शैक्षणिक स्थितीचा, दैनंदिन आहार व आजारांचे प्रश्नावलीचा व मुलाखतीच्याद्वारे माहिती घेण्यांत आली. त्यामध्ये वरीलप्रमाणे विविध भागातील समस्या असून त्याप्रमाणे त्या झोपडपट्ट्यांमधील असणाऱ्या सर्वेक्षीत कुटुंबात आजार व रूग्णसंख्या आढळून आली. तर पुढील तक्त्या. क्र. 1 मध्ये दर्शविण्यांत आली आहे.

जळगांव : पाचोरा शहरातील झोपडपट्ट्यातील विविध आजार व रोगी संख्या

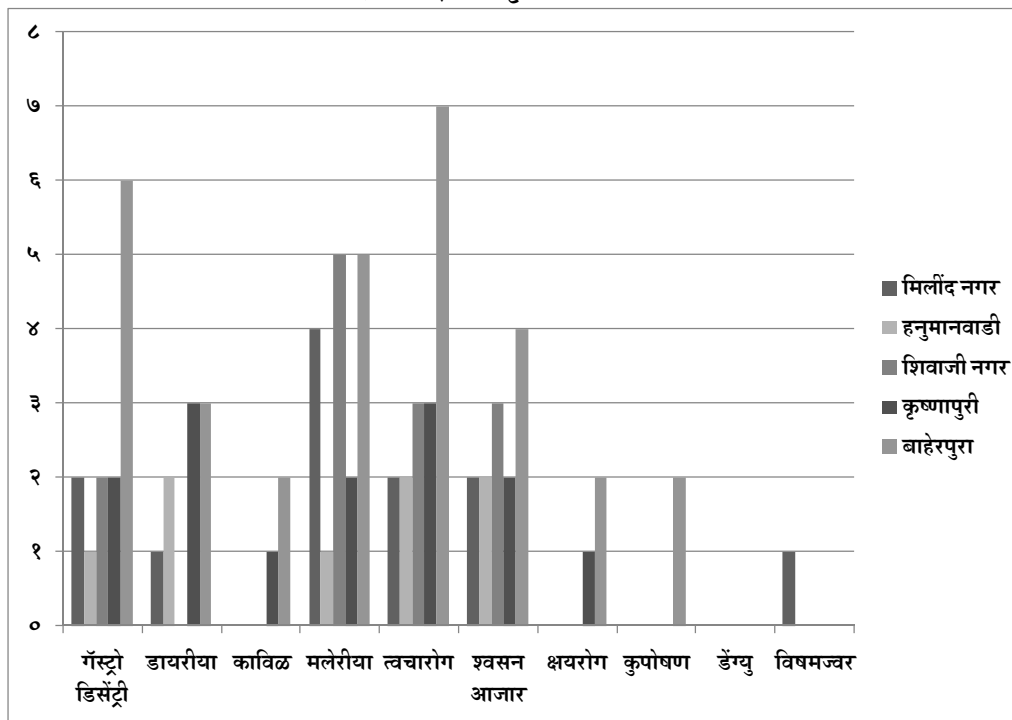
अ. क्र.	झोपडपट्टया	गॅस्ट्रो डिपेंड्री	डायरीया	काविळ	मलेरीया	त्वचारोग	श्वसन आजार	क्षयरोग	कुपोषण	डेंग्यू	विषमज्वर	एकुण	टक्केवारी
01	मिलींद नगर	02	01	--	04	02	02	--	--	--	01	12	15.38
02	हनुमानवाडी	01	02	--	01	02	02	--	--	--	--	08	10.26
03	शिवाजी नगर	02	--	--	05	03	03	--	--	--	--	13	16.67
04	कृष्णापुरी	02	03	01	02	03	02	01	--	--	--	14	17.95
05	बाहेरपुरा	06	03	02	05	07	04	02	02	--	--	31	39.74
	एकुण	13	09	03	17	17	13	03	02	--	01	78	100.00

तक्या क्र. 1 वरून स्पष्ट होते की, पाचोरा शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये असणाऱ्या विविध समस्यांमुळे त्यांना विविध आजार झालेले आहेत. सर्वात जास्त आजार व रुग्णसंख्या बाहेरपरा

झोपडपट्टीत आहे. हया झोपडपट्टीत रूग्णसंख्या 31 असून त्याची सरासरी टक्केवारी 39.74 आहे. सर्वात कमी आजार व रूग्णसंख्या असणारी झोपडपट्टी हनुमानवाडी असून तेथील रूग्णसंख्या 08 एवढी आहे व त्याची सरासरी टक्केवारी 10.26 एवढी आहे.

आलेख क्र. 1

जळगांव : पाचोरा शहरातील झोपडपट्ट्यातील विविध आजार व रोगी संख्या

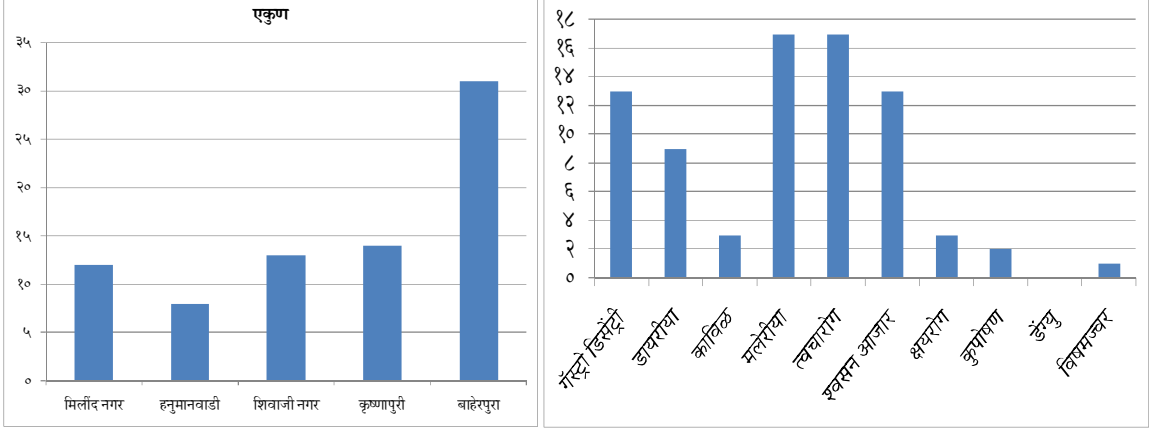
आलेख क्र. 2

जळगांव : पाचोरा शहरातील झोपडपट्टीनिहाय

आजार व रोग

आलेख क्र. 3

जळगांव : पाचोरा शहरातील झोपडपट्टीतील विविध आजार व रोगी संख्या

झोपडपट्ट्यांमध्ये असणारे हे विविध आजार ज्यामध्ये त्वचारोग व मलेरिया असणाऱ्या रूग्णांची संख्या सर्वाधिक म्हणजेच सुमारे 17 एवढी आहे. त्यामागील महत्वाचे कारण म्हणजे परिसरातील अस्वच्छता, दुषित पाणी, गटारीची अपुरी सोय, कचऱ्याची अयोग्य पध्दतीने लावलेली विल्हेवाट इ. समस्या होय ज्यामुळे विविध आजारांची लागण झालेली आहे. सर्वात कमी आजार व रोगी संख्या कमी असलेल्या झोपडपट्टीत काही प्रमाणात स्वच्छता व इतर सोयी दिसून येतात. या व्यतिरीक्त डायरीया (9), काळीज (3), श्वसन आजार (13), क्षयरोग (3), कुपोषण (2), विषमज्वर (1) असे विविध आजार व रोगी संख्या पाचोऱ्यातील झोपडपट्ट्यांमध्ये आहे. त्याला जबाबदार वरील समस्या असून त्या व्यतिरीक्त त्यांच्या दैनंदिन आहारातील जिवनसत्वे व पोषणतत्वांची कमतरता, दारू, बिडी, सिगारेट, गांज्या इ. व्यसने त्यांच्या येथील मानवी आरोग्यावर परिणाम झालेला आहे. या विविध समस्या येथील झोपडपट्टील राहणाऱ्या लोकांना भेडसावत आहेत. त्या समस्यांवरती पुढील प्रमाणे उपाययोजना केली गेली पाहिजे.

● **झोपडपट्ट्यांमधील समस्यांवरील उपाययोजना :-**

1. येथील झोपडपट्टीत रस्ता, विज, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, आरोग्य सुविधा व इतर या मुलभूत सुविधा उपलब्ध केल्या पाहिजे.
2. झोपडपट्टीमधील लोकांना त्यांच्या दैनंदिन आहारातील मिळणाऱ्या जिवनसत्वे व पोषणतत्वांचे शरीरासाठी उपयोग कसा होतो याबाबतीतले मार्गदर्शन केले गेले पाहिजे.
3. अतिक्रमित स्वरूपात असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांना स्थानिक प्रशासनमार्फत कायदेशिररित्या शहरामधून काढून मोकळ्या जागी स्थापित केल्या गेल्या पाहिजे.
4. स्थानिक प्रशासना मार्फत झोपडपट्टीतील स्वच्छता, सांडपाण्याची व्यवस्था, गटारांची सोय, कचऱ्याची विल्हेवाट, स्वच्छालयाची व्यवस्था, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, स्वच्छ पर्यावरण व परिसर इ. गोष्टींकडे विशेष लक्ष देवून त्या पूर्ण केल्या पाहिजे.
5. स्थानिक आरोग्य विभागामार्फत विविध आजारांची लागण होण्या आगोदर त्यावरील नियंत्रण प्रतिबंध, बचाव, आरोग्य केंद्राची सोय, मोफत औषधी, कुटूंब नियोजन, पर्यावरण बचाव इ. बाबतीतली जनजागृती केली गेली पाहिजे.
6. शासनाने बिडी, सिगारेट, दारू इ. गोष्टींवर कायदेशिर प्रतिबंध लावला पाहिजे.
7. स्थानिक नियोजन समिती मार्फत झोपडपट्टीतील लहान बालकांपासून ते वृद्ध व्यक्तींपर्यंत साक्षरतेचे महत्त्व त्यांना पटवून दिले पाहिजे.
8. वृद्ध व वयस्क व्यक्तींसाठी पौढ शिक्षण, रात्रीच्या शाळा यामार्फत झोपडपट्टीतील लोकांचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढवले पाहिजे.

9. आरोग्य विभागामार्फत, झोपडपट्ट्यांचे सर्वेक्षण करून त्यामधील विविध आजार व रोगी संख्या तपासून तसेच पर्यावरणाबाबत दुषित करणाऱ्या घटकांचा विचार करून त्याबाबत अहवाल तयार करणे व तो अहवाल शासनाकडे पाठवून शासनाने त्याबाबतचे नियोजन करावे. ज्यामुळे त्या गोष्टींवर नियंत्रण आणून त्या बाबतीतील जनजागृती करता येईल.

● **निष्कर्ष :-**

जळगांव जिल्ह्यातील पाचोरा तालुक्यातील पाचोरा शहरात असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांमध्ये विविध प्रकारच्या समस्या आहेत. ज्या समस्यांमुळे तेथील पर्यावरण दुषित होवून पर्यावरणातील इतर सजिवे घटकांबरोबर तेथील रहिवास करणाऱ्या मानवी आरोग्यावर त्याचा परिणाम होत आहे. ज्या परिणामांमुळे त्यांच्या आरोग्याच्या विविध समस्या निर्माण होवून त्यांना आजार व रोग यांची लागण झालेली आहे.

● **संदर्भ :-**

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Slum>
2. <https://en.wikipedia.org/wiki/Dharavi>
3. <http://www.walkthroughindia.com/lifestyle/major-slum-areas-in-top-indian-cities/>
4. <http://www.encyclopedia.com/topic/Slums.aspx>
5. जळगांव जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन (2011)
6. आरोग्य आणि समाज (2008), प्रा. पी. के. कुलकर्णी, डायमंड पब्लीकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे.
7. आहारशास्त्र, सौ. सफिया मोमीन, सिराजोशफी प्रकाशन, कोल्हापुर - 416010.
8. ईझी ए.एन.एम., बिरदेव देवकते, नॉर्थ पब्लीकेशन, सांगली - 416416.
9. Dr. Renu Kathuria, Medical Geography.
10. S.K. Tiwari (2001), Medical Geography, Indian Tribes, Surup and Sons, New Delhi - 110002.